Mikko Hoikka

Lakimies
2/2025
s. 282–288

Vetoamisfunktio ja parodia

1. Parodia ja ivan kohdistuminen kolmanteen

Parodiavapaus tekijänoikeuden poikkeuksena tuli Euroopan unionissa jäsenvaltioita velvoittavaksi ja osaksi Suomenkin tekijänoikeuslakia (404/1961) DSM-direktiivin[1] kautta. Parodiasta EU-oikeuden käsitteenä unionin tuomioistuin oli jo antanut ennakkoratkaisunsa varsin tunnetussa Anu ja Antti -tapauksessa.[2] Ratkaisussa tuomioistuin paitsi määritteli parodiavapauden perusedellytykset unionin tasolla myös samalla vahvisti, että oikeutetun parodian iva voi kohdistua myös johonkin tai johonkuhun muuhun kuin parodiassa käytettyyn teokseen tai tämän tekijään.

Mielenkiintoinen eurooppalainen vertailukohta Anu ja Antti -tapaukseen saatiin viime elokuussa, kun Itävallan korkein oikeus antoi tuomion tapauksessa Hurjahanka[3]. Kuten aikaisemmassa EU-ratkaisussa myös Itävallassa tarkasteltiin lapsille ja nuorille suunnatun kirjan kansikuvaa, jota oli käytetty poliittisen parodian välineenä. Nyt kuva oli peräisin Otfried Preußlerin lastenkirjasta Der Räuber Hotzenplotz, suomeksi Ryöväri Hurjahanka[4]. Poliittisen puolueen kampanjajulisteessa kansikuvasta oli tehty versio, jolla kritisoitiin erään kaupungin pormestaria ja tämän puoluetovereita ryöväreiksi, mikä liittyi varsinkin kaupungin päätöksiin energian, vuokrien ja viranomaismaksujen hinnankorotuksista.

* *Mikko Hoikka*, OTT, toimialajohtaja, Medialiitto.

1. Euroopan parlamentin ja neuvoston direktiivi (EU) 2019/790, annettu 17 päivänä huhtikuuta 2019, tekijänoikeudesta ja lähioikeuksista digitaalisilla sisämarkkinoilla ja direktiivien 96/9/EY ja 2001/29/EY muuttamisesta (ETA:n kannalta merkityksellinen teksti.). EUVL L 130, 17.5.2019, s. 92–125. Se tuli implementoida 7.6.2021 mennessä. Suomi implementoi direktiivin myöhässä, 3.4.2023.
2. C-201/13 Deckmyn ja Vrijheidsfonds, ECLI:EU:C:2014:2132. Ratkaisussa käsitellyssä parodiassa käytettiin sarjakuva-albumin De Wilde Weldoener kansikuvaa Willy Vandersteenin sarjasta Suske en Wiske, suomeksi Anu ja Antti. Mestarikustannus 1983–1987. Ratkaisua ovat suomalaisessa oikeuskirjallisuudessa käsitelleet mm. Tuomas Mylly, Parodia ja eurooppalainen talousoikeus. Lakimies 7–8/2015, s. 1102–1107, 1102 ja Anette Alén-Savikko, Vakavasti otettava va(iva) – tekijänoikeudellisia huomioita parodiasta. Oikeus, tieto ja viesti – Viestintäoikeuden vuosikirja 2015, s. 196.
3. OGH 4Ob97/24d, 27.8.2024.
4. Teoksen suomenkielinen nimi on lainattu Ulla Ropposen suomennoksesta Otfried Preußler: Ryöväri Hurjahanka. Weilin + Göös 1987.

Tekijänoikeuskanteen oli nostanut kannen oikeudet hankkinut lastenkirjan kustantaja.

Hurjahanka-ratkaisu on ainakin kolmella tavalla mielenkiintoinen myös suomalaisesta tekijänoikeusnäkökulmasta. Siinä 1) täsmennetään parodiavapauden rajoja Anu ja Antti -tapausta pidemmälle, 2) todetaan uusi ennakkoratkaisu unionin tuomioistuimelta tarpeettomaksi ja 3) poiketaan melko varmasti useista suomalaisista odotuksista siitä, missä parodiavapauden rajat Euroopassa kulkevat.

Kuten Anu ja Antti -tapauksessa myös Hurjahanka-tapauksessa tarkasteltiin muun ohella sitä, oliko teos uudessa kontekstissaan liitetty syrjivään viestiin. Unionin tuomioistuin oli ratkaisussaan todennut, että oikeuksien haltijoilla on lähtökohtaisesti (en principe) oikeutettu intressi siihen, ettei suojattua teosta yhdistetä tällaiseen viestiin. Lähtökohtaisuudella tuomioistuin viittasi varmastikin yhtäältä siihen, että itse syrjivyyden arviointi kuului kansallisen tuomioistuimen tehtäviin. Toisaalta sen voi ajatella myös mahdollistavan sananvapauden kannalta tarvittavia poikkeuksia pääsäännöstä tai vähintäänkin yhdistämisen käsitteen tapauskohtaista punnintaa. On esimerkiksi mahdollista, että parodian konteksti on luonteeltaan syrjivä mutta alkuperäisteoksen viesti ei. Jos taas jo alkuperäisteoksen viesti on syrjivä, parodiavapauden täytynee riittää myös sen käyttämiseen uudessa, joko vastaavalla tavalla syrjivässä tai nimenomaan alkuperäisen syrjivyyttä esiin nostavassa kriittisessä kontekstissa. Eri kysymys tietysti on, rajoittaako muu laki kuin tekijänoikeus joissakin tilanteissa tällaisten viestien julkaisemista.

Hurjahanka-ratkaisussa tarkastellun kampanjan viestiä ei kuitenkaan katsottu syrjiväksi, jolloin edellä mainittuun ei ollut tarpeen ottaa yksityiskohtaisemmin kantaa. Itävallan korkein oikeus sen sijaan totesi, ettei syrjivä sisältö voinut olla ainut parodiavapautta rajoittavista tekijöistä. Tämä johtopäätös ei sinänsä ole vastoin unionin tuomioistuimen tähänastista doktriinia mutta ei myöskään suoraan luettavissa sen enempää ennakkoratkaisuista kuin DSM-direktiivistä.

Uutta unionin ennakkopäätöstä itävaltalainen tuomioistuin ei Hurjahanka-tapauksen ratkaisemiseksi katsonut tarvitsevansa, koska Anu ja Antti -tapauksessa oli jo todettu, että tulkinnoissa on noudatettava oikeudenmukaista tasapainoa oikeudenhaltijan etujen ja oikeuksien ja teoksen käyttäjän ilmaisuvapauden välillä ja että tämän selvittämiseksi on otettava huomioon kaikki konkreettisen tilanteen olosuhteet. Tässä Hurjahanka-ratkaisun päätelmä on varsin altis kritiikille etenkin siksi, että se pohjautuu jo ennen DSM-direktiiviä tehtyyn tulkintaan. Anu ja Antti -ratkaisussa unionin tuomioistuin tulkitsi direktiiviä, joka salli kansallisia parodiapoikkeuksia, kun taas nyt voimassa on direktiivi, joka eurooppaoikeudellisesti velvoittaa jäsenvaltioita säätämään parodiapoikkeuksesta.

Poliittisen kritiikin oikeutusta parodiavapauden käyttömuotona ei Hurjahanka-tapauksessakaan kyseenalaistettu. Unionin tuomioistuimen Anu ja Antti -tapauksessa tekijänoikeuden haltija oli kuitenkin kytketty osaksi poliittista debattia ilman tämän suostumusta ja ilman, että tällä olisi ollut mahdollisuutta ottaa itse kantaa asiaan suuntaan tai toiseen. Ratkaisun ydinajatukseksi ja intressipunninnan avaimeksi voidaan katsoa juuri tämä. Kannen grafiikan toistaminen ennemminkin hyödynsi sen tunnettuutta huomion saamiseksi kuin palveli itse siihen liitettyä poliittista sanomaa. Koska ryövärisyytöksiä olisi ollut yhtä lailla mahdollista esittää muillakin keinoin, hyödyntämättä juuri kyseistä lastenkirjan kuvaa, punninta kääntyi oikeudenhaltijan eduksi.

Siinä missä Anu ja Antti -tapaus vahvisti, että parodiavapaus koskee sinänsä myös kolmanteen kohdistuvaa kritiikkiä, Hurjahanka-tapaus ohjaa huomion eroihin alkuperäiseen itseensä ja kolmanteen kohdistuvan parodian välillä. Jälkimmäisessä tapauksessa vuoropuhelu parodian ja alkuperäisteoksen välillä jää väistämättä edellistä kevyemmäksi, mikä perustelee vahvempaa painoarvoa tekijänoikeuden haltijan intresseille.

2. Vetoamisfunktio

Hurjahanka-ratkaisun mukaan parodiavapaus ei tarjoa teosten käyttöön laajempaa vapaalippua kuin sitaattioikeuskaan. Vaikka iva kohdistuisi kolmanteen ja kohdeyleisökin olisi eri kuin alkuperäisteoksen yleisö, parodiavapaus on kyettävä perustelemaan jonkintasoisella vuoropuhelulla parodian ja alkuperäisteoksen välillä. Alkuperäisteoksen käyttämisen on tavalla tai toisella toimittava parodisen ilmaisun apuna. Suomalaisittain tämä kuulostaa ilmiöltä nimeltä vetoamisfunktio. Käsite ansaitsee siksi tässä yhteydessä vähän tarkempaa huomiota.

Vetoamisfunktio mainitaan jotakuinkin kaikissa sitaattioikeutta tarkastelevissa kotimaisissa esityksissä. Osana tekijänoikeuden yleisiä oppeja sitä voidaan pitää vähintäänkin kesästä 2023 alkaen, jolloin korkein oikeus (KKO 2023:48) kytki sitaattioikeuden edellytykset perusteluissaan nimenomaan vetoamisfunktion käsitteeseen. Alun perin käsite näyttäisi olevan yhden yksittäisen oikeustieteilijän, professori T. M. Kivimäen, keksintöä. Kivimäki lanseerasi vetoamisfunktion vuoden 1966 monografiateoksessaan, jonka aiheena oli tuolloin tehty uudistus tekijänoikeus- ja valokuvauslakeihin.[5]

5. T. M. Kivimäki. Uudet tekijänoikeus- ja valokuvauslait. Suomalainen Lakimiesyhdistys 1966, s. 83–86.

Siteerausoikeuden käsite juontaa juurensa latinan verbistä ”citare”, jonka Kivimäki käänsi ”mm. vetoamiseksi johonkin henkilöön”.[6] ”Lainaamista” hän piti suomen kielessä laveampana terminä kuin ”siteeraamista”, mutta toisaalta sen, että lainaamisesta käytettiin uuden lain ruotsinkielisessä versiossa sanaa ”citat”, hän katsoi osoitukseksi siitä, että 14 §:n yleistä lainausoikeutta olisi sovellettava vain ja ainoastaan siteeraamiseen. Lainausoikeuden aineelliset ehdot Kivimäki kytki esityksessään sekä kansainvälisiin esikuviin että aikaisemman tekijänoikeuslain tulkintoihin. Uutta ja omaperäistä sen sijaan oli alkuperäisteoksen ja lainauksen suhteen nimeäminen vetoamisfunktioksi[7].

Kivimäen latinakäännös ei ole täysin väärä muttei myöskään osuvin mahdollinen. Suomen kielen verbi ”vedota” ei varmastikaan olisi latinaksi ”citare” vaan paremminkin jotakin sellaista kuin ”appellare”, ”provocare” tai ”invocare”. Eurooppalaisten nykykielten ja tekijänoikeusjuridiikan sitaatti-sanat johtavat sen sijaan juurensa ”citare”-verbin tämän oikeudenkäynteihin liittyvässä merkityksessä, jossa se tarkoittaa todistajan kutsumista tai vastapuolen haastamista. Verbit ”kutsua” ja ”haastaa” kuvaavat myös suomeksi sitaattioikeuden tarkoitusta ”vedota”-verbiä osuvammin. Siteeraamalla aikaisempi teos joko kutsutaan todistamaan jotakin tai haastetaan kritisoitavaksi.[8]

Termiin sisältyvä oikeussalivertaus on niin osuva, että se saisi saada tekijänoikeusdoktriinissa enemmänkin huomiota. Vetoamisfunktion voidaan sitaattioikeutta koskevien kotimaisten oikeustapaustenkin valossa ajatella tarkoittavan vetoamista nimenomaan merkityksessä ’haastaa kuultavaksi’. Sitaatti on tarpeen silloin, kun alkuperäisteoksen toisintamisella voidaan osoittaa jotakin sellaista uuden teoksen viestin kannalta tarpeellista, joka jäisi osoittamatta, jos esimerkiksi tekstimuotoisessa teoksessa tieto jouduttaisiin muotoilemaan pelkästään omin sanoin.

Jossakin määrin samankaltaisesta vetoamisesta tai kuultavaksi haastamisesta on kyse myös kolmanteen kohdistuvan parodian vuoropuhelussa alkuperäisteoksen ja uuden teoksen välillä. Alkuperäisteoksen viestiä tarvitaan tekemään ivasta merkityksellisempää ja osuvampaa. Siinä missä vetoamisfunktio sitaattioikeudessa kuvaa nimenomaan asiayhteyttä, parodiaan sovellettuna se kuitenkin tarkoittaisi ennemminkin merkitysyhteyttä. Parodia luo tiedollisen yhteyden sijaan kulttuurisia yhteyksiä – joskus ehkä pelkästään esteettisiäkin – alkupe-

6. Kivimäki käyttää kirjassaan ”citare”-verbistä infinitiivin sijaan aktiivin yksikön ensimmäisen persoonan muotoa ”cito” latinan sanakirjoissa usein noudatetun hakusanakäytännön mukaisesti.
7. Alkuperäistekstin kirjoitusasut ovat ”«vetoomus»-funktio” ja ”vetoomisfunktio”.
8. Muut latinan” citare”-verbin merkitykset ovat ’laittaa liikkeeseen, kutsua, nimetä joksikin tai julistaa joksikin’. Verbi on sukua verbille ”ciere”, joka tarkoittaa ”citarea” konkreettisemmin liikuttamista tai liikkeeseen laittamista. Ks. erityisesti Félix Gaffiot’n perusteos Dictionnaire Illustré Latin-Français 1934 (”Le Gaffiot”, saatavilla useina verkkoversioina ja sovelluksina), Le Petit Robert de la Langue Française (sovellus 2024) sekä kotimaisista lähteistä Adolf V. Strengin (4. painos, SKS 1992) sekä Johan Gabriel Geitlinin (1883, näköispainos SKS 1996) sanakirjat.

räisteoksen ja uuden ilmaisun välille. Yhteyden olemassaolon perustelemista tai osoittamista toki voidaan vaatia tällöinkin.

Liuku asiayhteydestä merkitysyhteyteen voidaan ajatella myös eräänlaisena jatkumona asiatekstisitaateista kaunokirjallisuuden sitaatteihin, näistä kuvataiteen sitaatteihin, sitten parodiaan ja karikatyyreihin ja lopulta pastisseihin ja meemeihin. Kaunokirjallisuudessa sitaattikaan ei ihan tarkasti rajoitu asioiden tiedolliseen todisteluun lainojen kautta. Parodian lajeista meemit, sikäli kun ne yleensäkin katsotaan kuuluviksi parodiavapauden piiriin, lienevät kaikista kauimpana asiatekstimäisestä lainaamisesta.

3. Tuliko meemeistä vapaita?

Meemeistä puhuttiin runsaasti DSM-direktiivin valmistelun yhteydessä. Lopputulosta eli jäsenvaltioiden velvollisuutta säätää parodioita, karikatyyrejä ja pastisseja koskevasta tekijänoikeuspoikkeuksesta pidettiin julkisuudessa melko yleisesti meemivapauden voittona. Mutta tuliko meemeistä sittenkään vapaita? Mikäli parodiavapauden ehdot alkavat Euroopassa tarkentua Hurjahanka-ratkaisun kaltaiseen suuntaan, voitonjuhlat saattavat vielä osoittautua ennenaikaisiksi.

Kaikki meemit eivät toki edes lainaa mitään tekijänoikeuden suojaamaa teosta, vaan meemi voi olla esimerkiksi alkuunpanijansa oma ja vapaasti muiden levitettäväksi tarjoama teos tai hyödyntää ainoastaan teoskynnyksen alle jäävää sisältöä. Merkittävä osa suosituimmista meemeistä kuitenkin perustuu jollakin tavalla myös parodiatyyppiseen lainaamiseen.

Kielitoimiston sanakirjassa ”meemille” annetaan kaksi määritelmää. Meemi on ensinnäkin ’kulttuurissa ilmenevä piirre, esimerkiksi tapa, taito tai asenne, jonka katsotaan välittyvän yhteisöltä tai yksilöltä toiselle vars. jäljittelyn kautta’. Toiseksi meemi on ’sosiaalisessa mediassa nopeasti ja laajalle leviäväksi viesti, joka tavallisesti perustuu kuvaa tai tekstiä yhdistelevän humoristisen idean muunteluun’. Kahdella määritelmällä on myös ilmiselvä yhteys toisiinsa, koska kulttuurisen piirteen jäljittelevä toistaminen toki on ominaista myös sosiaalisen median meemeille.

Ovatko tekijänoikeuden suojaamia teoksia toisintavat meemit parodioita tai pastisseja? Osa niistä varmaankin on. Hankalaa ei kuitenkaan ole pelkästään rajaus vaan myös edellä käsiteltyjen vetoamisfunktiota muistuttavien parodiavapauden ehtojen soveltaminen meemeihin. Usein teoksesta tekee käyttökelpoista meemimateriaalia nimenomaan sen tunnettuus. Jo pelkkä teoksen toistelu itsessäänkin voi tehdä siihen sisältyvästä kulttuurisesta ideasta meemin, mutta oikeudenhaltijan kannalta tämä tuskin aina on kohtuullista. Parodiavapauden

oikeutus ei voine yleisesti syntyä ainakaan pelkästään siitä, että parodiaa toistetaan riittävän usein tai että sitä toistaa riittävän moni.

Meemit toisaalta tyypillisestikin liittävät alkuperäisteoksen kokonaan uuteen kontekstiin ja sanovat siitä lainatulla viestillä jotakin uutta ja alkuperäiselle kontekstille vierasta. Meemin ilmaisullinen tarkoitus ei välttämättä edellytä minkäänlaista lähdeteoksen muokkaamista, vaan jo pelkkä kontekstin vaihdos voi luoda kuvasta tai ajatuksesta meemin. Uutta meemiviestinnässä on ennen muuta tekninen helppous, jota aikaisemmilta vuosikymmeniltä periytyneissä parodiaa, pastissia tai vaikkapa vetoamisfunktiota koskevissa doktriineissa ei ole otettu huomioon.

Monesti yhden ja saman ajatuksen ilmaisemiseen meeminä kelpaisi monikin eri lähdekuva, mikä tekee vaikeaksi sen perustelemisen, että juuri yhden tietyn alkuperäisen kuvan lainaaminen olisi tarpeen ajatuksen esittämiseksi. Sama toki koskee monesti sitaattioikeuttakin. On kuitenkin helppo itävaltalaisen tuomioistuimen tapaan ajatella, että ainakaan pelkkään alkuperäisen teoksen tunnettuuteen tekijänoikeuden poikkeus ei voi perustua. Jos on yhdentekevää, kenen tai mikä teos haastetaan mukaan parodiaan, mitään dialogista suhdetta alkuperäisen ja parodian välillä ei varmaankaan ole. Toisaalta se, että käyttökelpoisia vaihtoehtoja on useampi kuin yksi, ei myöskään voi riittää osoitukseksi tällaisen suhteen puuttumisesta.

4. Päätelmä

Toisin kuin sitaattioikeudessa parodiavapauden edellytyksiin ei tyypillisesti ole mielletty sisältyvän vaatimusta parodiateoksen ja alkuperäisteoksen välisestä suhteesta, vaan mahdollisuutta lainata teosta parodiassa on arvioitu ennemminkin osana yleisempää kysymystä siitä, onko uusi teos parodia. Silloin kun parodian iva kohdistuu alkuperäisteokseen itseensä, sen tekijään tai esittäjään, dialoginen suhde teosten välillä on ilmiselvä. Vaikeampaa suhteen toteamisesta tulee silloin, kun ivan kohteena on kolmas ja alkuperäisteos tavalla tai toisella tukee parodiateoksen viestiä. Voiko parodialta tällöin edellyttää jotakin vetoamisfunktion kaltaista?

Jos eurooppalainen tulkintakäytäntö alkaa seurailla Hurjahanka-tapausta, pelissä on lopulta aika paljon. Kuten aikaisemmatkin kirjoittajat[9] ovat huomanneet, parodiavapauden merkitys sananvapaudelle ei ole yhtään sen vähäisempi kuin sitaattioikeudenkaan. Myös parodian keinoin jaetaan ideoita, jotka ilman

9. Etenkin jo edellä viitatut Mylly 2015 ja Alén-Savikko 2015.

parodiaa keinona jäisivät välittämättä – kyky tehdä pilkkaa vakavista asioista voi olla tärkeä tapa selviytyä vakavista ongelmista.

Viime kädessä myös parodiavapauden takarajana on tekijänoikeusrajoitusten yleinen kolmivaihetesti. Parodiakaan ei saa olla ristiriidassa teoksen tavanomaisen hyödyntämisen kanssa eikä haitata kohtuuttomasti oikeudenhaltijan oikeutettuja etuja. Näin voi tapahtua, jos teoksen haastaminen kuultavaksi tapahtuu täysin turhaan eikä mitään merkitysyhteyttä alkuperäisteoksen ja parodian välillä ole. Parodian tulkinnassa tulee kuitenkin pystyä tunnistamaan sellaisiakin merkitysyhteyksiä, jotka eivät täytä vetoamisfunktiota ainakaan pelkästään sitaattioikeuden lähtökohdista määriteltynä.